

Мирјана Д. Бојанић Ђирковић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0000-0002-5346-2503>

ПРАСКОЗОРЈА ВЕЛИКЕ ПРИЧЕ

(ЖАНРОВСКИ, ЕСТЕТСКИ И КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ РУКОПИСА РАТНИХ МЕМОАРА ДР ВОЈИСЛАВА К. СТОЈАНОВИЋА)

У заоставштини др Војислава Стојановића – хирурга, професора универзитета, санитетског пуковника, научног радника, хуманисте (ПО-ПОВИЋ ФИЛИПОВИЋ 2024: 5–41), пронађено је 357 куцаних страна ратних мемоара, чија се радња највећим делом одвија у Топлици, где је овај лекар био ангажован уочи и током Другог светског рата. Неколико деценија од његовог настанка², а осамдесет година од завршетка ратних дешавања која су и покретач, и средиште ауторове приче, рукопису др Стојановића приступамо из *Праскозорја* као једног од главних мотива описа догађаја и стања, и у пренесеном значењу *рефлексije* као доминантног начина сагледавања оног што се приповеда. Као стваралац, др Стојановић има пуну свест о *величини* приче коју бележи; овде није реч само о опсегу који се временски „дуби” до деветнаестог столећа³, растеже до друге половине двадесетог века и простире чак до Израела, већ и о одговорности пред собом, другима и *лицем* историје које је аутор списа сагледавао из *далеке близине*, вишеаспектно и не прекорачујући границу објективног (поузданог) и субјективног (релативног).

Кључне речи: ратни мемоари, велика прича, Други светски рат, ратни хирург, Топлица.

¹ mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

² Мемоари др Војислава Воје Стојановића (*Рајини мемоари, досад необјављени*, ур. др Срђан Мијатовић и Славица Поповић Филиповић) биће објављени у издању Српског лекарског друштва 2025. године. Из рукописа мемоара можемо сазнати да је доња граница њиховог завршетка најмање 1967, када др Војислав Стојановић одлази у Израел на конгрес, у својству председника тадашњег Међународног удружења универзитетских наставника и доцената. Овај догађај описан је у одељку „Неколико јеврејских породица нашло је уточиште у Лукову”, тачније у епилошком сегменту одељка где се говори о даљој судбини Јеврејке Секе која је део живота провела у Лукову као „искрени и одени присталица НОБ-а” (нав. према рукопису мемоара). Током сусрета са Јеврејком Секом изнова излази на видело укупан хуманизам др Стојановића, који је низом одређења без градације истакла др Славица Поповић Филиповић (2024: 5). Мотивисан дељењем знања и искустава у раду са пацијентима и студентима, аутор свој пут кроз Израел наставља као хуманиста који помаже исељеници Секи да побољша положај и живот у новој домовини. Без намере да утврђујемо тачну годину завршетка рукописа, наводимо да су мемоари сигурно писани и током 1981–1982. године, у које је смештен опис Стојановићевог повремениог одласка на хируршко одељење у Косовској Митровици ради интервенција.

³ У одељку о збрињавању тешко рањеног Панте Мрђеновића наводе се методе лечења болесника у Француско-пруском рату 1870–1871.

Обличја Стојановићевог дела

У погледу обликовања грађе коју у овом случају чине догађаји одиграни на два плана – ратном, у борби за слободу и болничком, у подједнако преданој и несесичној борби за сам живот, уочавамо следеће поступке и елементе:

1. неоптерећен жанровском терминологијом, аутор сачињава рукопис који садржајем надилази мемоарско-аутобиографску прозу. У појединим сегментима, текст се приближава лирском роману каквог познајемо из опуса још једног двоструког учесника светских ратова, Милоша Црњанског⁴. У оба случаја, сложеност жанра мотивисана је намером да се остави укупно сведочење (у смислу фактографије) и сагледавање (у значењу тумачења) догађаја који се приказују, а који се у овом случају *одрушавају* на антрополошку основу света, угрожавајући свеколику егзистенцију. Речима аутора рукописа, „региструју се догађаји и утицаји”, односно историјска и духовна (душевна) збивања. Отуда је за наслов нашег текста изабрана реч *йраскозорје*⁵ као метафора перманентног расветљавања приказаних и описаних догађаја кроз одјеке у самом човеку, али и у смислу даљег тока историје. Поред хронолошког редоследа догађаја (уз местимично ретроспективно и проспективно кретање), радња овог дела увезана је и доживљајем; примера ради, напад на Куршумлију 22. фебруара 1942. године се услед интензитета ауторовог *доживљаја*, повезује са иницијалним спознањем долазеће страхоте за време бомбардовања Скопља 6. априла 1941. године.

2. У делу уочавамо неколико токова приче који се укрштају у мотиву рата, односно борбе:

– аутобиографски ток приповедања о учешћу у Народноослободилачком покрету и Народноослободилачкој борби ширег и дубљег захвата јер аутор указује на околности („личну предисторију”) приступа и развоја борца у војној јединици, али и на „услове и духовна стремљења” борбености која је (или би требало да буде) у основи сваког човека, независно од конкретних (ратних) околности. У овом домени рукопис се приближава психолошком роману, а његов „главни јунак” приповеда о себи непатворено – не скривајући своје дилеме и не стидећи се свог осећања стида. Наведено илуструјемо упечатљивим примерима самокарактеризације, односно смелог и натуралистички огољеног промишљања сопствених поступака:

„Корачао сам са осећањем тешке депресије и понижења, имао сам утисак као да потпуно наг корачам улицама и да пролазницима служим као посебан објекат за спектакл. Обузет таквим осећањем све више сам убрзавао корак и сагнуте

4 Ово се односи на дело *Дневник о Чарнојевићу* (1920). „Укрштај” рукописа др Стојановића са делом Црњанског налазимо у приказу животног пута главног јунака кроз *осете живота* које у значајној мери региструје и приповедач, др Стојановић; уп. „Праскозорје је већ било на помолу, када сам поново изашао на балкон и угледао приказ: запаљене ватре од гомила разних архивских аката, између ватри олупине од поразбијених писаћих машина и још разбацане гомиле од незапаљених хартија. Гомила бораца, са разних страна трга, придолазила је и полако се сврставала у војнички ред. Пушчана ватра је потпуно престала, уз завршно прикупљање и престројавање бораца. Негде на крају праскозорја одред је био постројен и усред града, који је поново утонуо у тишину...”; „Праскозорје је почињало са јутарњом сумаглицом кроз коју се још тешко назирала околина. Док сам тако стајао неколико минута, одједном сам чуо снажан звук авионских мотора, и то у правцу југоистока, на месту где се налазио провизорни аеродром Петровац.” (из рукописа др Стојановића).

5 Реч *йраскозорје* се у рукопису др Стојановића помиње најмање дванаест пута.

главе, гледајући више пред себе, журио да што пре стигнем на железничку станиц.” (одељак „Једина нада – објава за долазак кући”)

У аутобиографском слоју рукописа доминира перспектива одраслог, зрелог *ја* које промишља не само своје поступке, већ и психичко стање које *свесно освешћује*, не допуштајући му да градира до депресије која је услед опште ситуације максимално отежаних услова и те како присутна у редовима бораца, али и оних који се за њих на истом фронту боре, лекара. Тако у одсуству медикамената др Стојановић прибегава логичким решењима, присећајући се свега што је икада не само учио, него и искуствено регистровао, а неретко предузима акцију којом би обезбедио несметано функционисање своје болнице. Ово илуструјемо Стојановићевим искуствима психоанестезије у раду са пацијентима, које је касније изложио у стручном чланку објављеном у првом броју часописа „Војносанитетски преглед”.⁶ Да је ова перспектива доминантно обележје дискурса, потврђују нам и сегменти Стојановићевог враћања у прошлост који нису лишени антиципације и проспекције: у уводним деловима приче где се осврће на почетак Другог светског рата (конкретно, кроз приказ бомбардовања Београда и Скопља у коме се Стојановић тада налазио у својству шефа хируршког одељења 56. евакуацијске болнице), аутор у оквиру осећаја неизвесности наглашава (остварену) слутњу: „тешко проспаване ноћи” и „сумаглица” су метафоре трајног стања приповедача и осталих учесника ове приче током њеног непосредног одвијања. Аналогно томе, „праскозорје” је обележје њеног сагледавања са одређене временске дистанце и узимањем у обзир свеколиког контекста који не заобилази ни даље токове индивидуалних и колективних прича Стојановићевих јунака, и њега самог.

Иако приповедање почиње у хронотопу болнице, постоји значајна разлика у Стојановићевом сагледавању овог простора и његове улоге у рату: у односу на романескно виђење болнице као хетеротопије – „другог места”⁷ измештеног из токова свакодневице и условљеног посебним, њему својственим правилима, Стојановић у складу са својим позивом, а још више у сагласју са својим (активистичким) карактером болницу сагледава као својеврсни фронт где се одвија двострука борба – за свој живот у циљу наставка борбе за живот другог, колектива. И сам Стојановић је „копча”, учесник и „часник” те борбе. Аутор рукописа у свакој прилици показује самосвест, независно од функције коју тренутно обавља; као лекар, неретко истиче оно што га је импресионирало, али и наљутило, као у ситуацији ревидирања ране

6 Први број „Војно-санитетског прегледа” објављен је у септембру 1944. године, настављајући тиме традицију „Војно-санитетског гласника” (1930–1941). Данас је ова публикација водећи стручни часопис лекара и фармацеута Војске Србије и доступна је на линку <https://www.vsp.mod.gov.rs/arhiva.php?broj=&gp=1945> [12. 1. 2025].

7 Појам хетеротопије (*группа мест*) преузет је из филозофско-социолошког списка Мишела Фукоа и односи се на реално присутне, у исти мах просторно уклопљене а функционисањем измештене, затворено-отворене просторе попут болнице, гробља и сл. који функционишу по засебним правилима (опширније в. Мишел Фуко, *Хрестоматија*, Нови Сад: Војвођанска социолошка асоцијација, 2005, стр. 29–36). Хетеротопија је и медицински термин који између осталог означава измештеност неког органа или ткива. У контексту рукописа о којем говоримо у горњем тексту, др Стојановић је својим укупним деловањем настојао да „уклопи” болницу у систем друштвеног, ратног и мирнодопског функционисања. Као што је истакла др Славица Поповић Филиповић у уводном тексту, др Воја је *оснивао и ујављавао*; од наведеног можда је најзначајније формирање (данашњег) Института за кардиоваскуларне болести Клиничког центра Србије).

од операције киле, коју је вршио др Мекфејл. Међутим, и у таквим тренуцима др Воја показује разумевање за погрешке које, на срећу, нису коштале живота; након санирања ране Стојановић води стручан, а добронамеран разговор са енглеским хирургом др Мекфејлом. Од осталих ситуација у којима одређени јунак задобија улогу лика-контраста у односу на којег читалац треба да разлучи добро од лошег, издвајамо ону из епизоде „Амерички пуковник као пацијент српског лекара” где др Стојановић, упркос посебним захтевима америчког пуковника за тоталном анестезијом, инсистира на једнаким условима за све пацијенте без обзира на положај. Такође, др Стојановић увек истиче шта га је у тим смутним временима импресионирао као човека. Међу многим примерима тог типа издвајамо Стојановићев наизглед успутни разговор са Никодијем Стојановићем, учитељем у Добричу, који је аутора најпре импресионирао разборитошћу младог човека, што је резултовало буђењем снажне вере у младе људе; све је праћено Стојановићевим осећајем *интензивној оснаживања*.

У односу на аутобиографију чији је један од циљева креирање боље верзије себе, дело др Стојановића, иако писано у првом лицу, о(п)стаје у објективности јер аутор наводи искључиво оно што је сам видео или чуо, односно догађаје и ситуације у којима је учествовао, уз јасно наглашавање осталих извора (махом парафразираних разговора, какав је онај са Војом Рочкомановићем о разумевању и племенитости војводе Косте Војиновића).⁸ Овакав стваралачки метод можемо одредити управо речју коју и сам аутор користи – *самоуверљивошћу* као предслова уверљивости саме приче и услова њеног опстанка у потоњим временима. Уз самоуверљивост, евидентна је и приповедачева *сензибилизираност*⁹ која, у складу са општом интенцијом сведочења о једном турбулентном времену историје, историје медицине и историје (де)хуманизације, не прераста у афективност већ узраста у дубоко разумевање човека.¹⁰ Иако текст није лишен приповедачевих коментара, услед њихове типолошке сведености на информативни карактер не стиче се утисак умањења објективности приче.¹¹ Особеност Стојановићевог приповедања јесте од-

8 Реч је о ситуацији описаној у одељку „Разговор с Властимиром Вуковићем, борцем Топличког устанка 1917” када је непријатељ убедио војводу Косту Војиновића у неисправност његове одлуке. Уп. „Господине војводо, пре него спроведете вашу наредбу дозволите неколико речи: Ви сте мени доделили част и слободу што сам резервисао људскост за сваког човека коме је била потребна. Међутим, и поред тога не треба да заборавите да сам ја са својом униформом, коју и сада носим и својом службом у војсци био увек персонификација бугарске војне силе. Ако желите да budete праведни, Ви треба прво мене да обесите па онда овог човека што није дао коже због чифтинских ситно-зеленашких склоности, које се кажњавају батињањем.” Војвода није одговорио ништа бугарском капетану, окренуо је главу у страну према своме ађутанту и рекао: „Непријатељ моли, значи да сам погрешно; скидај га мајку му његову са вешала и 25 по гузици.” О општим теоријско-методолошким увидима у формали и реторички аспект мемоара в. БОЈАНИЋ БИРКОВИЋ 2022: 37–45.

9 Оба израза, *самоуверљивост* и *сензибилизираност*, наведени су према изворном тексту мемоара др Стојановића.

10 Принцип Стојановићевог деловања који углавном упознајемо имплицитно, кроз поступке, када је експлициран јасним ставом о „поштовању свега што је добронамерно, људско и племенито у односу на наш народ” (разговор са Ацом Поповићем у одељку „Преговори с Ацом Поповићем”).

11 Коментари који прожимају доминантну нарацију углавном су у вези са проценом стања пацијената, болнице и сл.: „Опште стање рањеника било је тешко услед инфективне компликације ране и веома изражене потхрањености и мршавости. Оно што је посебно бринуло присутне болничаре, који су збрињавали и неговали рањеника по упутствима др Колба, поред осталог, то је што се рана

суство коментара о рату: осим оног у оквиру реплике доктора Татцбера (Tatzbeer), Аустријанца у вези са посебном свирепашћу *ової* (Другог светског) рата на балканском простору, у наставку дела не налазимо ни афективно обојене коментаре о страдању, нити пак даље наглашавање страдања епитетом *свирейо*. Стојановић приказује сцене, или их приближава описима, допуштајући читаоцу да изведе своје закључке о *размерама* тога рата. Ауторов лични доживљај рата се, узимајући у обзир саме поступке јунака, може сублимирати синтагмом *исцрпљујућеї ѝркоса*, рођеног у поновном заробљеништву (в. одељак „У највећој несрећи искрсо трачак наде”).

– Биографски слој приповедања сачињен из описа војничког и лекарског живота читаве галерије личности која изнова потврђује Стојановићеву дубину захвата времена и простора који описује. Ове по опсегу (али нипошто по значају) мале биографије такође су обликоване са више аспеката: нпр. када је реч лику борца (поп-Мике Јастребачког, Аце Павловића; Милоја Закића, Радоша Јовановића Сеље и др.), он је ретко када директно карактерисан; аутор најпре приказује ситуације, а унутар њих преноси дијалог кроз који се испољавају особине личности (односно ликова) заступљених у делу. Такође, аутор приказује и развој ликова који није увек узрастање.

Др Стојановић карактерише себе и очима других учесника приче – својих сабораца или колега; из разговора са управником српске хируршке болнице, пуковником др Брановачким, сазнајемо за још неке, амбигвитетно позитивне и негативне особине аутора:

„Ви знате да Вас волим и да сам вам пријатељ и нећу да улазим у то како сте дошли до ове објаве. Само сам више желео да Ви одете у заробљеништво, јер се бојим за Вас. Ви са вашим револтом, против овога што се десило и необузданом природом, не контролишете поступке који могу врло лако да Вас коштају живота.”¹²

У овом контексту уочавају се и биографије колективног лика, попут Јевреја (породица Смедеревац, Пинго), партизана и низа јединица четника.

– Два историјска слоја – приповедање о Другом светском рату и о развоју медицине у тадашњој Југославији. Ради разумевања контекста мемоара, појаснићемо друштвено-историјске околности:

„Након Априлског слома војске Краљевине Југославије 1941. године бугарске трупе су успоставиле контролу над појединим деловима територије јужне Србије. На окупираној територији Југославије Бугарска је успоставила окупациону управу и завела репресивни управни систем који је за крајњи циљ имао бугаризацију јавног живота и српског становништва, и потпуну интеграцију окупираних територија у државно-правни поредак Бугарске. Руководјене наведеним циљевима, од априла 1941. до септембра 1944. године, бугарске окупационе трупе починиле су велики број ратних злочина над српским становништвом. [...] Чиновници бугарске окупационе администрације били су главни ослонац окупационог апарата. Централни

’уцрвљала’, појава коју су протумачили као крајње рђав знак по исход лечења.” (одељак „Збрињавање тешко рањеног Мрђеновића Панте, гимназијског професора”)

¹² Одељак не наведен према рукопису др Стојановића и део је епизоде о Стојановићевом боравку у болници због паратифуса и одбијања понуђене могућности да на илегалан начин добије објаву за одлазак кући, која би му омогућила даље одсуство са фронта.

кметови су пратили кретање становништва, вршили цензуру и правили спискове за интернацију мушког становништва у Бугарску¹⁹. Били су у обавези да стварају мрежу доушника, у чему су им главни ослонац били кметски намесници. При центрима сеоских општина налазили су се распоређени и полицајци.” (АНТИЋ 2024: 29; 33)

Др Стојановић је био активни учесник оба приповедна тока: у погледу првог, Стојановић отворено приповеда о развоју и постојаности својих идеолошких уверења¹³. О активној и значајној улози др Стојановића у историји ратне хирургије, југословенске и српске кардиохирургије и васкуларне хирургије, као и о доприносу оснивањем и управљањем Друге хируршке клинике у Београду и другим заслугама на пољу медицине опширно је писала др Славица Поповић Филиповић у уводном тексту ове књиге. Овде не треба занемарити ни наставнички, или боље рећи педагошки слој приче и личности др Стојановића. Као што је у сваком тренутку и на сваком „пољу” (слободарском или заробљеничком) био превасходно – лекар, тако је у свакој релацији (и мимо катедре) био педагог: поред сусрета са бившим студентима из којих сазнајемо о Стојановићевом наставничком раду, у овом тексту наилазимо и на примере Стојановићевог разумевања за младог човека изгубљеног у метежи рата, где аутор настоји да подстакне „затајену” градњу будућег доктора; упечатљив је одломак о доласку „доктора кума” (студента медицине, ветерине и фармације) из Суве Реке у (ратну) болницу др Стојановића и докторовим настојањима да подучи и усмери младог човека да доприноси колективу. Овим одломком је мотивисана потоња комична ситуација када је, подстакнут др Стојановићем и жељом да захвали свом особљу, „доктор кум” направио пакете масти за шугу које су потом болесници, мислећи да је маргарин, појели, али, на срећу, нису имали озбиљне последице по здравље.

– Мотивисани претходним одељком истичемо хумор као важан слој свих претходно наведених рукаваца Стојановићеве приче. Аутор је умео и да се нашали на свој рачун, као у причи о сопственом „васкрснућу” након наводне погибиије током борбе на пасјачком терену.¹⁴ Хумором обилује и сцена лечења „рововских ногу” где су

13 Напомињемо да др Стојановић идеологију сагледава кроз хуманистику, у смислу уверења која човек треба собом носити и у другима развијати зарад свеопштег бољитка; ово је експлицирано у самом рукопису: „И пре рата иако сам идеолошки био опредељен левичарски, нисам био члан комунистичке партије а у току све до октобра 1944. године нисам био ни партијски редов.” и: „Ја сам лекар-хирург и хуманиста!”. Овакво разумевање „идеологије” у друштвено-хуманистичком концепту присутно је чак и у опису партизанске јединице, којој је припадао; у тим сегментима доминира једнакост (уравниловка): „почео је мој нови живот у логору са сопственим биоритмом, под новим партизанским условима. Прво што ме није мимоишло то је *уравниловка* (једнакост) свих партизанских бораца у односу на све животне услове, раду и обавезама, без обзира на мој лекарски позив и предратни друштвени положај. Поред ношења оружја, добио сам задатак као и сви остали, да чувам стражу и да будем и разводник страже око одређених места логора у току дана или ноћи. Место за дневни боравак и преноћиште могао сам да бирам у логору слично осталима и да уредим своју 'постељу' са 'душеком' од исечених олисталих грана дрвећа и бујне зелене траве према свом нахођењу, укусу и техничкој снажљивости”.

14 Након борбе вођене између партизана и четника на пасјачком терену, лист „Обнова” је објавио да је међу страдалима и др Војислав Стојановић, хирург из Прокупља. Та вест је брзо доспела до породице Стојановић. Комична (и у исти мах дирљива) сцена сусрета супруге и „васкрслог” доктора Воје одиграна је у Куршумлији, а описана у одељку „Лажна вест о мојој погибиији стигла до жене и

саборци поступили по препоруци др Стојановића – набили ракију и сланину, али су уместо третмана ногу ракију попили, а сланину појели (одељак „У невољи за умирање добра је мала доза алкохола”).

– Издајамо и универзалну причу о хуманизму која надилази све друштвене поделе, али и само зло, што је уједно средишња мисија др Стојановића у укупном друштвеном деловању:

„Нисам изоставио да свима а посебно нашим људима на све то ипак скренем пажњу да је општељудска и лекарска етика била и остала моћно оружје у борби противу свих врста људског зла.”

Један од аспеката ове теме јесте и рефлексивност о равнодушности и страху:

„Некога који зна да плива, али седи равнодушно у пробушеном чамцу јер не види да неповратно тоне, треба гурнути из чамца у воду да би запливао сам и са много више сигурности и вероватноће избегао даље даље.”

Страх као трајно стање, у делу се дочарава синтагмом „трајно бденије несигурности”.

Разматрајући овај тематски слој Стојановићевих рукописа долазимо до суштине његове поетике која се управо односи на познање људске природе као јединог *истинског лица истине*:

„Колико су ове приче у овој верзији и историјски регистроване и доказане није од битног значаја. Оно што оне носе у себи као сигурно то је истинско мерило народа о човеку који заслужује овакву оцену као неустрашиви и храбар вођа устаника и човек у правом смислу те речи.”

У контексту приче о хуманости треба споменути детаљ „поседног новчаног дуга” кроз који се не само укрштају различита времена – прошло, када је др Стојановић помогао сељаку Јакши из Требиња да остане у граду док год је његово дете у болници, и садашњег у коме „неки непознати сељак” узвраћа доктору помажући му и тако излажући ризику читаву породицу. Ова сцена сублимирана је Стојановићевом рефлексивном о колективном лику сељака као „живог наковња”. Слично пожртвовање условљено неким ранијим Стојановићевим племенитим поступањем налазимо у одељку „Докторе, ако славиш Светог Николу, онда си ми рођак”.

– С обзиром на то да је у време о којем приповеда (1938–1944)¹⁵ др Стојановић боравио у махом топличким селима као лекар и као једини хирург, његов рукопис често поприма одлике народних говора Топлице¹⁶, а није ретко ни присуство облика усмене књижевности попут пословица (у добру је лако добар бити; добар човек, рђав музикант) и изрека (од дрвета не види шуму). У ткиву текста налазимо и позната предања о воденици и ноћним утварама (одељак „Повратак у Луково”). (Фолклорна) традиција аутора често мотивише на историјско (чињенично) истраживање; примера ради, слушајући причу о настанку спомен-чесме у Српском Колашину др Стојановић, повезујући чињенице, долази до закључка да се иза имеродитеља”.

15 Наведено према хронологији живота и рада др Војислава К. Стојановића коју је сачинила др Славица Поповић Филиповић (2024: 5–41) .

16 В. говор чика-Богосава у одељку „Бег из опкољене школе...”.

на оног у чију је част подигнута чесма, заправо, крије рођак његовог колеге, Јорга Јевтић. Стога можемо закључити да рукописно дело др Стојановића представља вредну фолклорну и језичку грађу. При даљем разматрању документарног слоја (и функције) овог дела, уз фактографску прецизност у погледу именовања локалитета и навођења датума (што је додатно појашњено приређивачким коментарима др Славице Поповић Филиповић), истичемо поузданост у погледу описа тадашње куће (или шире, домаћинства), болнице, одевања и начина живота на селу. Наводимо неколико репрезентативних примера:

а) опис куће:

„То је био мали кућерак у коме изгледа није било више од две собе. Из једног приземног трена улазило се у једно мање предсобље, а одавде право у припремљену собу.

И данас се веома живо сећам тог призора, кад сам те ноћи отворио врата од собе, која су се отварала према унутра. Отворивши врата видео сам само леву половину собе, док је десна била за тренутак заклоњена вратима полуокренутим унутра. За тренутак видео сам половину стола наред собе, чашу на столу и у чаши свећа, поред ње мали чокањ од два деци са ракијом и доњу, односно леву половину кревета и у једном од углова плехану округлу сеоску пећ ’бубњару.’”

б) опис Централне јабланичке болнице у селу Магашу:

„За ову сврху основали смо Централну јабланичку болницу у горњем делу села Магаша у кућама породице Радовић, која је била четнички оријентисана и као таква напустила своје пребивалиште. Било је просторија за смештај доброг броја тежих рањеника, за оперативну просторију и превијање, најнужније и ограничене просторије за санитетски персонал.

Средње-тешки рањеници размештени су и даље по групама концентрично око Централне болнице у појединим кућама појединих села, а лаки рањеници још периферније на исти начин. Ови последњи долазили су групно сами на завој и друге врсте контроле, а долазак и одлазак служио им је и као једна врста физкултурне рехабилитације. Сем овога, они су представљали и посебну врсту безбедности за тешке и средње-тешке рањенике, јер су носили оружје и као најперифернији, раније су могли да се обавесте о евентуалним покретима непријатеља у случају извесних непредвиђених напада, многи од њих да прихвате и борбу, док ступе у дејство наше регуларне борбене јединице. Овакав облик заштите користио сам успешно и касније у току борбе под разним условима.”

в) изглед и опхођење војника виших и нижих чинова:

„Нови командант града војвода Ацо Поповић, веома често је шетао улицама града обучен у официрско одело без еполета и са шубаром, кићанком и кокардом на глави регуларних четничких батаљона за сваку армију бивше југословенске војске. У току шетње заустављао је пролазнике и водио краће разговоре са њима а посебно свраћао у разне продавнице, занатлијске радње, мање кафанице водећи и дуже разговоре са сопственицима и другим евентуално присутним грађанима.

Супротно Аци Поповићу капетан у униформи обичног војника из Крагујевца, понашао се обрнуто. Ретко је шетао улицама, а кад је то чинио ходао је уздигнуте главе озбиљан, као да маршира, а не да хода улицама. Никога није заустављао,

нити је свраћао по продавницама и другим радњама и кафаницама.”

Лица Стојановићеве прозе

Без обзира на *раздељено мноштво* колективних јунака одређених етнички (Срби, Немци, Американци, Енглези и др.), верски (хришћани, муслимани, Јевреји), окружно (Топличани, Јабланичани и др.), локално (Прокупчани, Дољевчани, Куршумличани, Растеличани, Врањанци и сл.), улогом у војној јединици (официри, подофицири, војници) па и самим војним јединицама (партизани, четници; дражићевци, Љотићевци, Пећанчеви и др.) аутор рукописа све учеснике ове велике приче и иницијално, и напослетку, сагледава кроз две најшире и најопштије категорије доброг и лошег. На појединим местима рукописа налазимо цвијићевска етногеографско-карактеролошка сагледавања појединих групација где се, примера ради, Дољевчани издвајају као „недвосмислено одани” учесници борбе. Др Стојановић не заборавља ни „осведочене незнане јунаке” који су „одано и незапажено давали велике доприносе у НОБ-у”; њих управо ткиво овог рукописа чини живим и животним.

Иако свестан наведених другости, Стојановић им не приступа негативном карактеризацијом; напротив, у перманентној метатези на релацији наш–туђи, Стојановић осећа присност само са оним ко и сам *осећа човека*. Ова Стојановићева разлика у односу на доминантан (општи) начин сагледавања другог видљива је и на примеру сцене која, с једне стране, открива поп-Микину сумњу у партизана, (наводно) Јеврејина, условљену различитим пореклом и вером, а с друге – Стојановићево велико поверење стечено опсервацијом понашања и поступања заробљеног човека, без обзира на порекло и веру:

„Овај први са наочарима је Јеврејин.”

Прекинуо сам га у излагању речима: ’По чему, попе, знаш да је Јеврејин?’

’Врло просто’, одговори поп. ’Пре свега личи на Јеврејина, а сем тога он другојачије и изговара наше речи.’

После овога обраћа се Бати речима: ’Кажи мува’. Са изразом изнанађења Бата одговара тихо и развучено бачвански: ’Муу-ва’.

’Видиш’, надодаје поп, ’како изговара!’ [...]

Погледао сам га (поп-Мику, прим. М. Б. Ћ.) и уз велике напоре да сачувам хладнокрвност, одговорио сам му мирно и сталожено: ’Какав си ти, попе, хришћанин и високи представник православља, који проповеда човекољубље и милост према унесрећенима и потиштенима?’”

Нарочита пажња посвећена је колективном лику заробљеника где, без обзира на њихову посведочену кривицу, Стојановић разматра психолошке димензије заточења у односу на спољашње околности, али и у самом човеку. Након доласка заробљеника који представља „посебну врсту ратног вашара”, у осами почиње борба (са) лепезом расположења и стања, о којој сведочи и сам приповедач током скривања као још једне метафоре заробљавања: Стојановићево скривање у остави породице Николић у селу Коњува обележено је стрепњом услед недостатка информација о својим ближњим (конкретно, о супрузи). У овом одељку налазимо упечатљиве и градиране описе и солилоквије (разговоре са самим собом) у циљу

преиспитивања исправности одлуке о склањању и бежању, наспрам препуштања „извеснијој неизвесности”. Овој ситуацији враћаће се и *одрасло ја*, истицањем накондне спознаје патњи кроз које је пролазила Стојановићева заробљена супруга, интензивног самопрекора и подједнако постојаног осећаја стида.

Из колоплета различитих карактера, опредељења и судбина, у мемоарима др Стојановића узрастају „упорни, бескомпромисни и велики” као наткатегорија сваког простора и времена. Због оваквог *иpистyиња* човеку без обзира на његову „страну”, др Стојановић је доживљавао прекоре сабораца на које је увек смело одговарао из позиције лекарске етике и дубоког хуманизма:

„У затвору је после свега био низ радозналих питања око мог збрињавања оболелог војводе (Арсе) Маричића и када сам без коментара рекао да је сада добро осетио сам кроз образиве интерпретације чуђење и неку врсту прекора за ефикасно пружену помоћ човеку због кога, поред осталих његових сарадника, преживљавамо све тешке дане. Нисам изоставио да свима а посебно нашим људима на све то ипак скренем пажњу да је општељудска и лекарска етика била и остала моћно оружје у борби противу свих врста људског зла.” (у одељку „На сваком месту лекар хуманиста”)

Од личности др Стојановића до лика доктора Воје

Личност др Стојановића чији је допринос медицинској науци, лекарској и наставној пракси нарочито кроз развој ратне хирургије, југословенске и српске кардиохирургије и васкуларне хирургије, као и оснивању и уздизању болница, Друге хируршке клинике, и научних секција и удружења (Хируршке секције СДЛ, Међународног удружења медицинских наставника) изнова потврђен уводном студијом др Славице Поповић Филиповић, овим мемоарима бива продубљена за још једну подразумевајућу, али у контексту личности др Стојановића доминантну особину хуманитета. Док смо у претходним одељцима говорили о Стојановићевој саморефлексији, интроспекцији, објективности и отворености у представљању своје личности, овде ћемо истаћи како су други, Стојановићеви савременици, уједно учесници борбе за слободу и за сам живот (када говоримо о раду у оквиру тадашње топличке болнице), (о)карактерисали ову личност. У том смислу најречитији је надимак *професора* који описује не само Стојановићеву делатност, већ и његов приступ људима; у социјалним релацијама, било да је реч о борбама или мирнодопским тренуцима, Стојановића су саговорници доживљавали као Воју, доктора, пријатеља и свакако као личност која је уливала свеколико поверење. У прилог овој тврдњи говори о ситуација када оперисани болесник, упркос вођењу од стране др Мекфејла, осећајући озбиљност свог проблема вапи и моли: „Јао, другови, зовите ми доктора Стојановића, хоћу да ме он види!” (одељак „У Горњој Бресници организује се рањенички логор”). На неколико места у тексту, кроз реплике Стојановићевих саговорника, сазнајемо да је он већ тада (у периоду 1938¹⁷–1942) био „познати и афирмисани хирург у Топлици”. И сам аутор је био „свестан свог незанемарљивог угледа”.

Интересантно је да Стојановић каткад користи медицинске термине у новој, приповедној функцији; приказујући комичан детаљ сусрета са среским суди-

¹⁷ Ово је година др Стојановићевог ступања на службу у Топлици.

јом Тилком Тасићем (у пижами), аутор коментарише како га је тада обузео „неки пароксимални, али и пријатан смех”.¹⁸ Комични детаљи се често развијају у ситуације, где се аутор смеје и на свој рачун:

„Смејући се до суза направио сам дубок поклон сличан средњевековним пажевима и ословио га: ’А господин се одмара у пиџами после овако славно завршеног рата!’

’Наравно, боље је бити у пиџами неголи ражаловани официр какав си ти’, додао је у шали и смећећи се ’него седи’, наставио је даље ’и прихвати се ракије па ћемо после лакше о свему да разговарамо.’”

Сличну *ѿтерминологију* употребљену у комичне сврхе (овог пута у виду еуфемизма) налазимо и у Стојановићевом опису друга Мике као личности која га „није импресионирала ни морфолошки, ни духовно”.

У поступању др Стојановића у рату налазимо доследност у заштити других и на рачун сопственог ризика, као у случају напуштања склоништа у жучкој школи да не би угрозио безбедност ученика (у одељку „Бег из опкољене школе у опкољену кафану”).

Закључак: изнова, с ѿраја ѿраскозорја

Након „хируршког” сагледавања ткива Стојановићевог дела, на крају овог текста се изнова враћамо целини, желећи да је контекстуализујемо у књижевном (књижевноисторијском) корпусу. Без обзира на присуство елемената (ауто)биографије, (психолошког и лирског) романа, доминантан жанр овог рукописа јесте мемоарски; нескривено, дело др Стојановића јесте сачињено са веће временске дистанце, са циљем да и читаоци „донесу суд” у вези са истином рата у друштву и борбом у човеку. У односу на (под)жанрове мемоарске прозе, дело др Стојановића по тематици припада ратним мемоарима, а уже – оним које су писали борци из виших редова војне организације. Такође, ово дело (књижевно-научног карактера) припада корпусу историје медицине, а у оквиру ње се тематски приближава документарној прози ратних хирурга, попут недавно објављеног *Дневника рајној хирурја* Миодрага Лазића. Делом, због ширине захвата у традицију топличке породице и начина на који је (о)чувано, припада и традицији породичних мемоара попут оних из архива породице Лазаревић, започетих рукописом *Моја биоѿрафија* (тада) панчевачког лекара др Ђорђа Лазаревића. Као значајно сведочанство о рату, ово дело улази у корпус најмање шездесет стручних одредница и сведочанстава о Другом светском рату у Топлици.¹⁹ У погледу прозе о Другом светском рату у Топлици, настале на овом подручју, дело др Стојановића по естетској вредности завређује

18 Уз образовање др Стојановића у области медицинских наука, посведочено лекарском праксом, наставним и научним радом, током читања рукописа мемоара стичемо утисак и о његовом лингвистичком и књижевном образовању. Прво је посведочено Стојановићевом сарадњом са катедром за лингвистику где је предавао градиво из анатомије и физиологије органа за говор, као и низом предавања на скопском универзитету на тему друштвених збивања, а друго је посведочено Стојановићевом читалачком библиографијом где, само у овом рукопису, евидентирамо дела Николаја Островског *Како се калио челик* (1934, које аутор цитира), Ериха Марије Ремарка *На зајагу ништва ново* (1929) као подједнако важног штива попут уџбеника *Wiener Medizinal-Kalender und Rezept Taschenbuch* (1932) који је др Стојановић, оштећеног у рату, чувао у својој библиотеци.

19 Податак је наведен према БОЈАНИЋ БИРКОВИЋ 2024: 207–213.

место крај романа *Алдинов ѝројивіамбій* (2003) Драгољуба Гоцана Аврамовића, топличког писца и професора филологије. Мимо свих ових аспеката, дело др Стојановића својом вештином приповедања *сїаја* (жанрове), *наїкриљује* (свеколике одреднице), а поузданошћу и топлином позива читаоце да кроче у његов дом као у храм, без разлика.

Цитирана лиџературу

- ANTIĆ, Dejan, Ratni zločini bugarskih okupacionih trupa u Poljanici 1942–1943. godine, *Leskovački zbornik LXIV* 2024, 29–45. [ориг.] АНТИЋ, Дејан, Ратни злочини бугарских окупационих трупа у Пољаници 1942–1943. године. *Лесковачки зборник LXIV* 2024, 29–45.
- BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ, Mirjana. *Moralni svedok – savremena poetika memoara*. Niš – Prokuplje: Univerzitetska biblioteka „Nikola Tesla” – Narodna biblioteka „Rade Drainac”, 2022. [ориг.] БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ, Мирјана. *Морални сведок – савремена ѝоетика мемоара*. Ниш – Прокупље: Универзитетска библиотека „Никола Тесла” – Народна библиотека „Раде Драинац”, 2022.
- BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ, Mirjana. „Izbor iz bibliografije radova o Drugom svetskom ratu u Toplici”. *Usmena svedočanstva Topličana o Drugom svetskom ratu*, Blace: Narodna biblioteka „Raka Drainac”, 2024, str. 207–213. [ориг.] БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ, Мирјана. „Избор из библиографије радова о Другом светском рату у Топлици”. *Усмена сведочанствa Тоїличана о Друїом свейском раїу*, Блаце: Народна библиотека „Рака Драинац”, 2024, стр. 207–213.
- LAZAREVIĆ, Đorđe. *Moja biografija: (fragment): (1849–1872): (pisana) 1907*. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2013. [ориг.] ЛАЗАРЕВИЋ, Ђорђе. *Моја биоїрафија: (фраїменї): (1849–1872): (їисана) 1907*. Нови Сад: Градска библиотека, 2013.
- LAZIĆ, Miodrag. *Dnevnik ratnog hirurga*. Banja Luka: Novinska agencija Republike Srpske SRNA, 2020. [ориг.] ЛАЗИЋ, Миодраг. *Дневник раїної хирурїа*. Бања Лука: Новинска агенција Републике Српске СРНА, 2020.
- POPOVIĆ FILIPOVIĆ, Slavica. „Prof. dr Vojislav K. Stojanović”. *Acta Medica Hammeumi*, god. 4, br. 1, 2024, 5–41. [ориг.] ПОПОВИЋ ФИЛИПОВИЋ, Славица. „Проф. др Војислав К. Стојановић”. *Acta Medica Hammeumi*, год. 4, бр. 1, 2024, 5–41.
- FUKO, Mišel. *Hrestomatija*. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, str. 29–36.

Извори

- STOJANOVIĆ, Vojislav K. *Ratni memoari, dosad neobjavljeni* (rukopisna građa, 357 str.). Privatna arhiva porodice Stojanović. [...] СТОЈАНОВИЋ, Војислав К. *Ратни мемоари, досад необјављени* (рукописна грађа, 357 стр.). Приватна архива породице Стојановић.

Mirjana D. Bojanić Ćirković

AT THE DAWN OF A GREAT STORY

(Genre, aesthetic and literary-historical aspects of the manuscript of war memoirs of Dr.
Vojislav K. Stojanović)

Summary

In the legacy of Dr. Vojislav Stojanović – surgeon, university professor, medical colonel, scientific worker, humanist (POPOVIĆ FILIPOVIĆ 2024: 5–41), 357 typed pages of war memoirs were found, the action of which mostly takes place in Toplica, where this doctor was engaged on the eve of and during World War II. Several decades after its creation, and eighty years after the end of the war events that are both the driver and the center of the author's story, we approach Dr. Stojanović's manuscript from the dawn as one of the main motives for describing events and conditions, and in the transferred meaning of reflection as the dominant way of perceiving what is being narrated. As a creator, Dr. Stojanović is fully aware of the magnitude of the story he is recording; this is not only about the scope that "deepens" in time to the nineteenth century, stretches to the second half of the twentieth century and extends even to Israel, but also about the responsibility before himself, others and the face of history that the author of the text viewed from afar, in many aspects and without crossing the border between the objective (reliable) and the subjective (relative).

Keywords: war memoirs, great story, World War II, war surgeon, Toplica.